

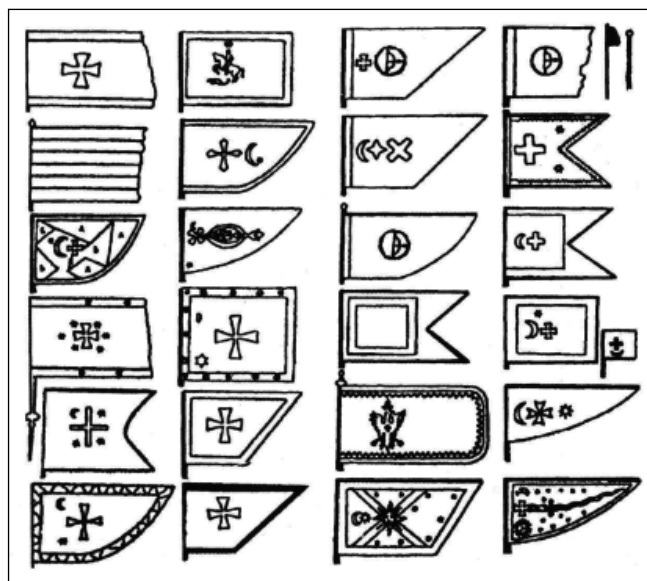
78. ЦДАДАР, ф. 210. Розрядний приказ, стовп. 399, I, арк. 99-101, 119-120; стовп. 667, арк. 23-35; 53-55; Компан О.С. Міста України у другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 54.

Морозов О.С.
Ніжинський державний
університет ім.М.Гоголя

КОЗАЦЬКІ ПРАПОРИ 1651 РОКУ: ДО ПРОБЛЕМИ НАУКОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Символіка, земельна та міська геральдика України часів середньовіччя завжди була в полі уваги дослідників, і досягнення української історичної науки в цьому напрямку беззаперечні. Але, на жаль, до останнього часу дискусійним та малодослідженим залишається питання про геральдичну систему та символіку козацьких полків, які сформувалися в ході визвольної війни 1648-1657 рр., та згодом склали основу військово-адміністративного устрою Гетьманщини, тобто стали основою української козацької держави XVII-XVIII ст.

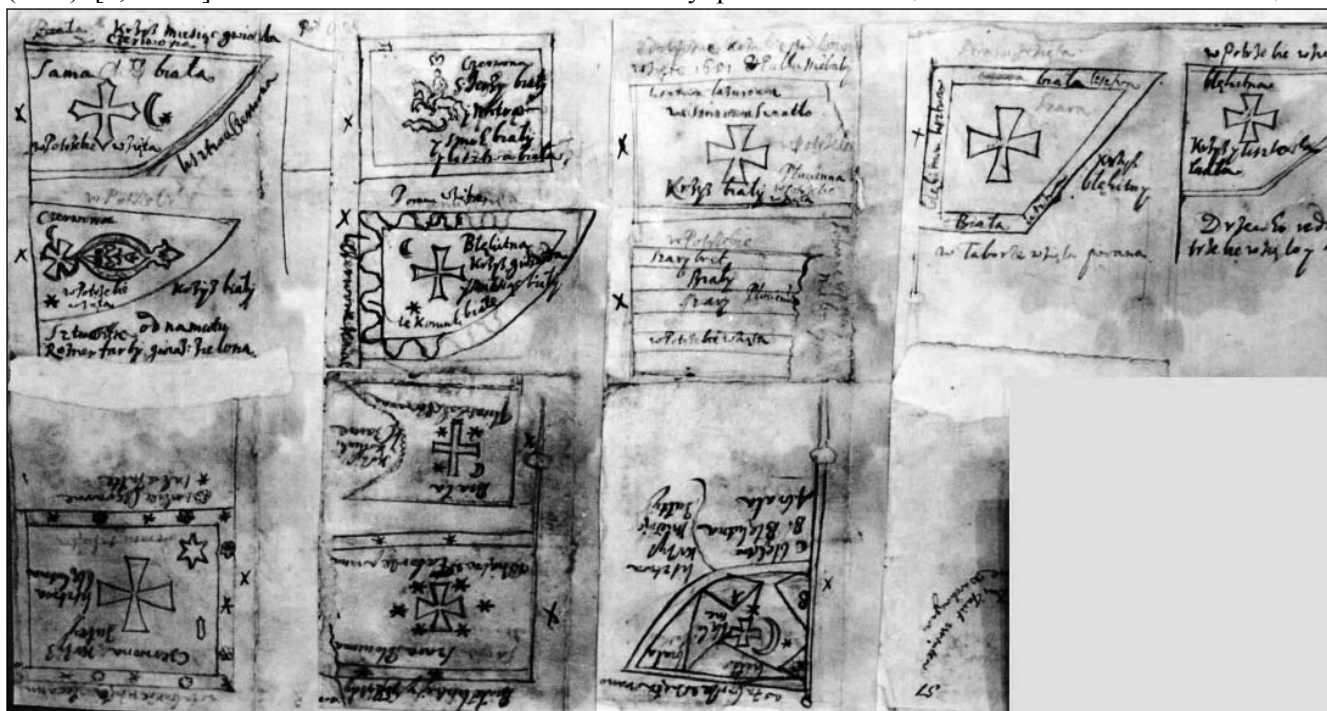
Надзвичайно важливу архівну знахідку здійснив 1963 р. відомий український історик Ярослав Ісаєвич, який в архіві литовських князів Радзівілів, що перебуває тепер в Санкт-Петербурзі у рукописному відділі Публічної бібліотеки ім.Салтикова-Щедрина, віднайшов зображення прапорів козацьких підрозділів 1651 року. Свою знахідку учений опублікував в «Українському історичному журналі» (Л. 1). [1, 85-87].

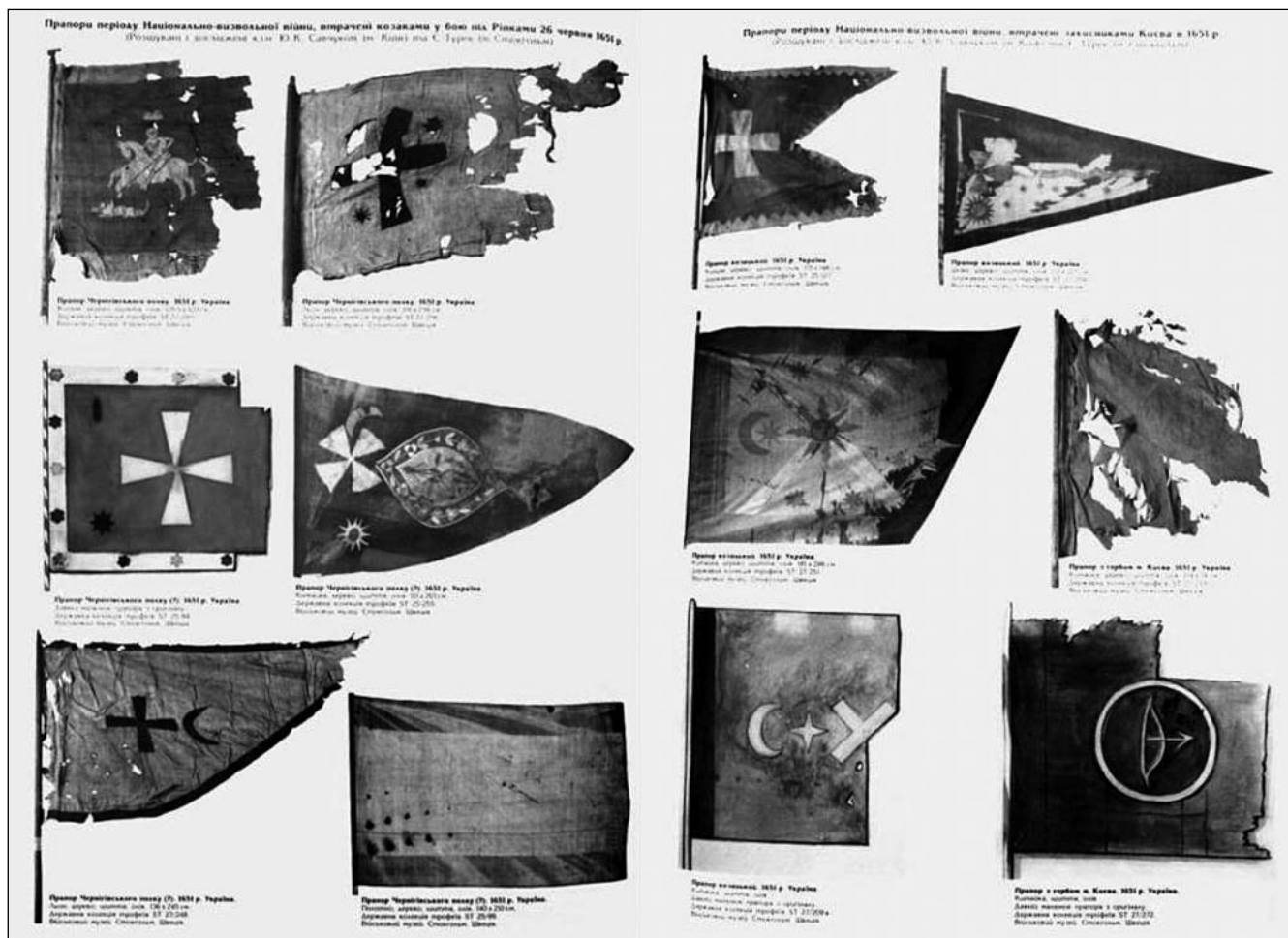
Л. 1. Козацькі прапори 1651 року

Свого часу нам пощастило зробити копію цього надзвичайно цікавого документа, завдяки чому маємо нагоду побачити ці зображення в автентичному вигляді (Л. 2). Загалом, це два невеличкі паперові зшитки, на кожному аркуші яких зображено по 3 або 4 прапори. Тут же польською мовою дано пояснення, у яких зазначено кольори різних елементів прапорів, а також обставини, за яких вони потрапили як трофей до рук литовського князя Януша Радзівіла.

Історія цих прапорів тісно пов'язана з найдраматичнішим періодом національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, коли в битві під Берестечком українське козацьке військо зазнало нищівної

Л. 2. «Чернігівська група» прапорів 1651 р. з архіву Я.Радзівіла

Іл. 3. Прапори 1651 р. у Військовому музеї м. Стокгольма

поразки. Водночас напружені військові дії відбувалися і на півночі Чернігівщини, де наступ союзних полякам військ очолив гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзівіл.

Назустріч литовському війську виступили загопи Чернігівського та Ніжинського полків, які за наказом Б.Хмельницького очолив чернігівський полковник Мартин Небаба. Про подальші події автор «Літопису Самовидця» оповідає наступним чином: «А войско литовское з князем Радивилом, гетманом своїм, притягнувши под Лоев, міли потребу с козаками, которіе там зоставали на заставі немалое войско: полк Черніговскій и Ніжинскій..., которих зоставала сторожа у самого Дніпра, а войско задля пространности зоставали под Ріпками. А где дала сторожа знати, же войско литовское переправується през Дніпр, старшій козацкій Небаба, полковник черніговскій, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тое войско литовское зломило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято. А остаток войска козацкого з полковником ніжинским уступил до Чернігова, за котрим князь Радивил притягнул под Чернігов. Але юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч» [2, 61].

Таким чином, у кривавій битві під Лоевим та Річицею 26 червня 1651 р. військова удача відвернулася від козаків і їхнє військо було розгромлене. У бою загинув чернігівський полковник Мартин Небаба. На суб’єктивну думку Самовидця, причиною поразки козацького війська була його «несправність», тобто погана організація та слабка дисципліна. Залишки Ніжинського та Чернігівського полків на чолі з ніжинським полковником Лук’яном Сухинею відійшли до Чернігова, заперлися в міському замку та зуміли організувати оборону, відбивши наступ литовського війська. Князь Радзівіл був змушений відступити та повернути на Київ. Але під час військових сутичок під Черніговом його війська захопили козацькі обози, зокрема прапори козацьких підрозділів Чернігівського та Ніжинського полків. Згодом, під час здобуття Київського замку, литовці захопили корогви і прапори київського ополчення, яке захищало своє місто. За законами того часу, прапори, як військовий трофей, потрібно було доправити до Варшави польському королеві. Але, щоб увічнити свою перемогу, Януш Радзівіл наказав замалювати козацькі прапори, що його підлегли ретельно й виконали, зберігши їх таким чином для історії.

Цікавою була подальша доля оригіналів козацьких прапорів 1651 року. Під час польсько-

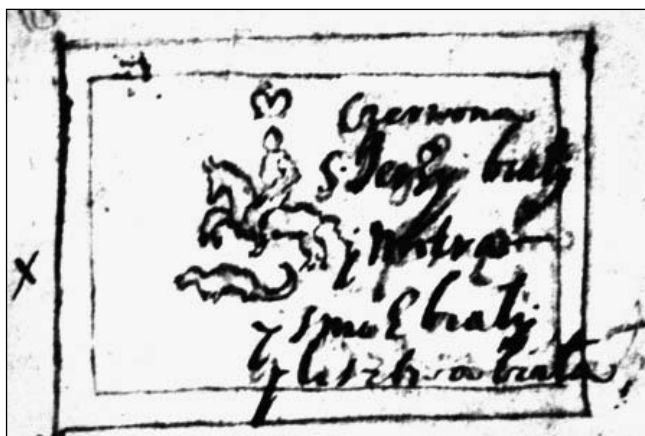
шведських військових заворушень варшавська скарбниця польських королів сама стала військовим трофеєм. У ході підготовки до друку фундаментального енциклопедичного видання «Україна – козацька держава» деякі з цих прапорів віднайшли у фонді державних військових трофеїв Стокгольмського військового музею дослідники Ю.К.Савчук (м.Київ) та Є.Турек (м.Стокгольм) (Іл. 3). Дослідники опублікували цю знахідку 2007 року [3, 531-532].

До останнього часу в історичній літературі, присвяченій козацькій символіці часів Визвольної війни, малюнки знамен були поділені на дві категорії та фігурували як прапори «київської» та «чернігівської» групи. Щодо останніх, навіть закріпилося безапеляційне твердження – «прапори Чернігівського полку», яке й перекочує тепер з одного наукового видання до іншого.

Чернігівський історик Сергій Лепявко у своїй публікації 1991 р. в журналі «Пам'ятки України» здійснив, на наш погляд, надзвичайно цікаву спробу реконструкції цих прапорів у кольорі. І хоча дослідник досить побіжно торкнувся питання наукової ідентифікації прапорів, він висловив слушну думку: *«Великий інтерес становить питання приналежності цих прапорів. Так звана група чернігівських знамен (тобто, захоплених під Черніговом і замальованих у першому зошиті), безперечно, належала козацьким підрозділам Чернігівського й Ніжинського полків»* [4, 48-51].

Аналіз прапорів «чернігівської» групи дає можливість стверджувати, що визначення їх приналежності тому чи іншому козацькому військовому підрозділу надзвичайно ускладнене через неможливість виявлення будь-якої системи у застосуванні геральдичних символів та кольорів. Українська геральдика того часу переживала початковий етап свого становлення і ще не дійшла до певного усталення та уніфікації символів. Ми бачимо тут різні комбінації зображень, характерних для української геральдики тих часів (хрести, зірки, півмісяць), що символізували козацьку звитягу, боротьбу проти мусульманства та захист православної віри. Але окреме місце серед цих прапорів, безумовно, посідає червоно-біле знамено із зображенням св.Георгія (Іл. 4, 5), яке, на думку С.Лепявка, *«міг належати одному з вищеназваних полків»*, тобто – Чернігівському або Ніжинському [4, 51].

Розвиваючи думку дослідника, спробуємо докладніше зупинитися саме на цьому прапорі, зображення на якому збігається з символікою міста Ніжина, і, на нашу думку, з досить великою долею імовірності може бути ідентифіковане як прапор одного з підрозділів, або навіть і самого Ніжинського полку. Для цього зупинимося на історії міського герба Ніжина.

Іл. 4. Прапор із зображенням св.Георгія.
З архіву Я.Радзівіла

Іл. 5. Прапор із зображенням
св.Георгія у Військовому музеї м.Стокгольма

Як відомо, за Деулінським перемир'ям 1618 р. вузька смуга землі на лівому березі Дніпра з містами Остром та Ніжином з московського володіння переходить під владу Речі Посполитої. Польський король Сигізмунд III на місці старого Ніжинського городища будує міцну фортецю, обнесу земляним валом та дерев'яною стіною. У березні 1625 р. він надає Ніжину грамоту на магдебурзьке право і затверджує за містом герб, на якому зображений, як стверджував автор топографічного опису Чернігівського намісництва 1786 р. А.Шафонський, *«святой великомученик и победоносец Георгий на коне, в зброях убранный, копием змея поражающий»* [5, 456].

Саме тоді, як і в інших прикордонних з

Іл. 6. Герб міста Ніжина

Московською державою міст, для охорони замку та кордону королівським наказом було створено реєстровий козацький підрозділ – «сотню рицарства городової козацької служби», на базі якого з початком 1648 р. визвольної війни під проводом гетьмана Б.Хмельницького і утворився Ніжинський козацький полк – один з найбільших на території Лівобережної України.

Більше ніж на ціле століття цей герб стає символом міського Магістрату. Зображення св.Георгія вміщувалося на головній брамі Ніжинської фортеці, будинку міського Магістрату, міських мірах і вагах, усьому майні, що належало міському уряду (Іл. 6). На початку XVII ст. в Ніжині складається культ св.Георгія. На околиці міста, в мальовничому урочищі «Ветхе», на місці старовинного скиту, будеться Ветхоріздвяний Красноострівський монастир з «особливою» церквою св.Георгія і чудотворною його іконою. Щороку, аж до 1917 р., на день св.Георгія в місті відбувалися урочисті хресні ходи та велелюдні народні гуляння біля стін монастиря.

Згодом, коли Ніжин з усією Гетьманщиною відійшов під владу царської Росії, Москва підтвердила місту як дароване поляками магдебурзьке право, так і символіку. Добре відома печатка Ніжинського магістрату на документі 1691 р., де зображено герб міста із зображенням св.Георгія. Згодом, наприкінці XVIII ст., наказом імператриці Катерини II св.Георгія на гербі Ніжина замінили зображенням *кадуцея* (крилатого жезла покровителя торгівлі бога Юпітера) та рукостисканням на червоно-синьому тлі. За задумом творців нової символіки, це мусило символізувати важливе торговельне значення міста та ніжинських ярмарків [5, 456-457].

На жаль, символіка Ніжинського козацького полку XVII-XVIII ст. майже не досліджена.

Відомі печатки ніжинської старшини середини і другої половини XVIII ст., коли полковники вже призначалися з числа росіян, а символіка була піддана певній русифікації. Цікавим є твердження вже згаданого А.Шафонського, що новий герб (із зображенням кадуцея), перше, ніж стати гербом міста, «вошел в бывшую полковую нежинскую канцелярию в употребление в нынешнем столетии (XVIII ст. – О.М.), по случаю бывших в Нежине из великоросіян нежинских полковников... Означенные полковники, желая себя от Нежинского магистрата отличить, ввели оный из Нежинской комендантской канцелярии и в Нежинскую полковую козацкую канцелярию. Настоящий же герб Нежина был святой великомученик и победоносец Георгий...» [5, 456].

Отже, якщо свідчення А.Шафонського можна трактувати таким чином, що до початку XVIII ст., коли за часів Петра I ніжинські полковники почали призначатися з числа росіян, символіка міського магістрату і полкової канцелярії співпадали і мали в своїй основі зображення св.Георгія. І тільки полковники-росіяни відкинули св.Георгія з полкової печатки, щоб «відрізнити себе від магістрату».

Таким чином, з дуже великою долею вірогідності можна стверджувати, що знамено 1651 р. із зображенням св.Георгія могло належати саме Ніжинському козацькому полку, причому червоно-білий його колір – національний колір польської держави, міг свідчити про пожалування його саме польським королівським урядом. Зауважимо, що остаточно довести цю тезу можна буде тоді, коли документально буде засвідчено використання зображення св.Георгія на печатці ніжинських полковників. Цікавим було б також провести відповідне дослідження щодо інших прапорів «чернігівської» групи, зіставивши їх з відомою на сьогодні символікою підрозділів Чернігівського та Ніжинського полків.

Посилання

1. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 1.
2. Літопис Самовидця. – К., 1971.
3. Україна – козацька держава. – К., 2007.
4. Лепявко С. Прапори з 1655 року // Пам'ятки України. – 1991. – № 3.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.